

Нуралиева М.Т.

**УНГУ СӨЗДӨРДҮН ӨНҮГҮШҮНҮН ИЗИЛДЕНИШИ – Б.М. ЮНУСАЛИЕВДИН
ИЗИЛДӨӨСҮНДӨ**

Нуралиева М.Т.

**ИССЛЕДОВАНИЕ РАЗВИТИЯ КОРЕННЫХ СЛОВ ПО ИССЛЕДОВАНИЯМ
Б.М. ЮНУСАЛИЕВА**

M.T. Nuralieva

STUDY OF NATIVE WORDS FOR RESEARCH B.M. YUNUSALIEV

УДК: 894.71/3/345

В статье рассматривается исследование развития коренных слов по трудам Б.М. Юнусалиева.

The article deals with the study of indigenous words in the works, B.M. Yunusaliev.

Б.М. Юнусалиевдин “Киргизская лексикология” деген эмгеги бардыгы болуп алты главадан турган, төртөө унгу сөздөрдүн өнүгүшүн изилдөөгө арналган. Бул маселе төмөнкүдөй ырааттуулукта ишке ашырылып, унгу сөздөрдүн лексико-грамматикалык өнүгүүлөрү өз-өзүнчө главаларда каралып, тууранды жана элестүү унгу сөздөрдүн өнүгүшү, спецификасы өзүнчө главада иликтөөгө алынган.

Унгу сөздөрдүн лексико-грамматикалык өнүгүшүн Б.М. Юнусалиев омонимия кубулушу менен бирдикте караган. “Азыркы кыргыз жана башка тектеш тилдерде, - деп жазат Б.М. Юнусалиев, - омонимдердин үч тиби байкалат: 1) фонетикалык омонимдер; 2) лексикалык омонимдер, 3) бул шарттуу түрдө “баштапкы” (первичные) полисемиялык же “лексико-грамматикалык” деп атаган омонимдер”¹⁸⁵.

Омонимдердин ар бир тибине кыскача токтолуп, мүнөздөмөсү берилген. Фонетикалык жана лексикалык омонимдерде фонетикалык жактан түзүлүшү бирдей болуп, бирок, бир нече мааниге ээ болгон сөздөрдү киргизсе же үчүнчү “баштапкы омонимдерге” өзүнчө түшүндүрмө берген. Окумуштуунун байкоолору боюнча “баштапкы” омонимдер лексико-грамматикалык мүнөздөмөлөр боюнча аныкталат. Мисалы: Тын- дышать, отдыхать (дем алуу, эс алуу жана тын – “отдых, передышка” (эс алуу); тоң – “мерзнуть” (үшүү) жана тоң – “мерзлата, мерзлый” (тондук, тонгон), тат – “вкус” (даам) жана тат – “пробовать на вкус, вкушать” (даам татуу, көрүү).¹⁸⁶

Бул эле сөздө атоочтук жана этиштик маанилердин берилиши жөнүндөгү кызыктуу кубулушуна башка окумуштуулар да кайрылып, өз пикирлерин айткандары тууралуу айтылып, бул боюнча Г.Вамберинин, П.М. Мелиоранский көз караштарын келтирген. П.М. Мелиоранскийдин орхон тексттери боюнча изилдөө жүргүзүп, байыркы түрк тилинде

сөздөрдү атооч менен этиштерге ажыратуу анча күчтүү болбогонун, ошонун негизинде сөздөр атоочтук жана этиштик маанилерди билдирип калгандыгын көрсөткөн.

Омонимдердин пайда болушун кокустук (случайность) менен байланыштырган пикирлерди жокко чыгарып, түрк тилдеринин анын ичинде, кыргыз тилинин өнүгүшүнүн алгачкы этаптарында омонимдердин пайда болушу белгилүү бир мыйзам-ченемдүүлүктөргө негизделгендигин далилдеп берген.

Байыркы жазма эстеликтердеги, тектеш тилдердеги лексико-грамматикалык омонимдерден Б.М. Юнусалиев бир катар мисалдарды берген.

1) Кырг., орх., алт., уйг., өзб., түркм. – **түн** “ночь”. түрк. **түн** - “ночь, вечер”; як. **түүн** – “ночь”; түрк. **түн** – “наступать, темнеть”.

2) Байыр., уйг., **йүк**. – **йүк**; кырг. **жүк**, өзб., түрк. ж.б., **йүк**, **як**, **сүк**.

3) Кырг., алт. **бүк** – “сгиб, место сгиба”, алт. - “сгиб реки”; байрк. уйг. “**бүк**” – “густой лес”

4) Кырг. **жук**, алт. **уук**, өзб. **йук**, түркм. **йок** – “остаток пищи на дне посуды, то, что прилипло”; байыр. уйг. **йук** – “остаток пищи”.

Кырг. **жук**, алт. **уук**, өзб. **йук**, уйг. **йук**, каз. **жук** – “прилипнуть”.

Омонимдик унгу сөздөрдүн табиятын иликтеп отуруп түрк тилдеринин фонетикалык, лексикалык, грамматикалык жактан талдоо аркылуу, алардын өзөгү бир болуп, убакыттын өтүшү менен бул тил диалектилерге бөлүнүп, алардын ар бири өзүнчө улуттук тилдерге ажырап кеткендиги айкын болот.¹⁸⁷

Б.М. Юнусалиев омонимдердин табиятын аныктоодо төмөнкүдөй ийгиликтерге жетишкен:

1) омонимдердин төл сөзүбүздө жана тектеш тилдерде кезиккен үч тибин: фонетикалык, лексикалык, лексико-грамматикалык же шарттуу түрдө “баштапкы” деп бөлүштүрүүсү;

2) ушул омонимдердин төл жана тектеш тилдерде кезиккен варианттары жана берген маанилерине салыштарма-тарыхый планда талдоого алышы;

3) омонимдердин диахрондук жана синхрондук аспектиден изилдениши.

¹⁸⁵ Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. Ф. 1959, 69-70 стр.

¹⁸⁶ Юнусалиев Б.М. Аталган эмгек, 89-бет)

¹⁸⁷ Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. Ф. 1959, 69-70 стр.

Б.М. Юнусалиевдин уңгу сөздөрдүн лексикалык өнүгүшү боюнча изилдөөлөрү да өзгөчө мааниге ээ болуп, алар боюнча чыгарылган жыйынтыктар бүгүнкү күнгө чейин өз маанисин жогото элек. Окумуштуу сөз маанилеринин туруктуулугу ал билдирген маанинин (түшүнүктүн) туруктуулугуна байланыштуу экендигин белгилеген.

Алар канча туруктуулукка ээ болгон сөздөргө жактама ат атоочтор, уңгу этиштер, анатомиялык, туугандык аталыштар, дайыма колдонулган предметтердин аттары, абстрактуу аталыштар ж.б. кире турганын, ал эми өзгөрмөлүү болуп, туруктуулугу анча сакталбаган сөздөргө үй буюмдарынын, кийим-кеченин аталыштары, диний түшүнүктөр, жапайы жаныбарлар, өсүмдүктөрдүн аталышы ж.б. кирет деп белгилеген. Б.М. Юнусалиевдин бул жыйнактарынын тууралыгын аныктоо үчүн кыргыз тилиндеги лингвистикалык сөздөрдү барактап көрүү жетиштүү болот.

Сөз маанилеринин туруктуулугун ал сөз билдирген маанинин (демек предметтин) туруктуулугу менен карым-катышта экендигин Б.М. Юнусалиев төмөнкү пикири менен да бекемдейт.

“Устанавливаемые лексические соответствия между киргизским и монгольским языками как раз показывает степень устойчивости слов-понятий в зависимости от их принадлежности к той или иной сфере употребления. Нам могут сказать, что такого рода лексические соответствия являются не только результатом принадлежности понятий-слов к определенной сфере употребления, но и объясняются древностью их происхождения. Конечно, критерий древности происхождения имеет здесь определенное значение. Однако как показывают факты многие древние слово-понятия, бывшие в употреблении в более раннюю эпоху, постепенно выпали из словаря, над чем мы остановимся несколько ниже в связи с лексикой енисейских памятников”¹⁸⁸.

Төмөнкүдөй мисалдарды келтирет:

1. Кырг., алт., каз., и др. бэл, түркм., як., биил. – “талия, поясница” – бур. Монг. бэлхуухэ (н) “поясница”. Монг. бэл “стан, склоны горы”.

2. Кырг. жүрөк, түркм., өзб., ж.б. иүрэк = монг. жиүркен, бур., монг. зухре (н) “сердце”.

3. Кырг., каз. ж.б. куйка “кожа на голове”, түркм. говка “опаленная кожа” = монг. хуйка, бур., монг. хууха “кожа на голове”¹⁸⁹. Б.М.Юнусалиев уңгуну бир же бир нече тыбыштардын компонентинен түзүлүп маани берүүчү бирдик катары аныктаганын белгидүү.

Аларга мисалдарды келтирели:

1. Г. Бир гана үндүүдөн турган уңгу сөздөрдөн саны К.К. Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” алтоо. Алардын экөө – ат атоочтун жекелик түрүнүн 3-жагын билдирүү үчүн “а” жана “о” (Ал // олдун түгөйү). Мисалы а менден кичүү. О кишинин

жигирма түп тыгы бар экен. (К.Д.) “Ү” (сырдык сөз), “а”; а дээрге алы калбай; же ү: ү дээрине үн

2. калбай (фольк.). сырдык сөз “э”: э дээдирибей – “в момент” (не дав возможность сказать “э”). Сурама бөлүкчө: “и”? – ну? что?”. Мисалы: и, эмне сен айтчы?

3. ГГ. Созулма үндүүлөрдөн жасалып, бир муундан турган ГГ тибиндеги уңгулардын саны анча көп эмес. Бар болгону тогуз сөз⁴. Алардын экөө этиш (“оо” – “сваливаться” жана “оо”; жел оо), үчөө атооч “уу” – “яд”, уу – “охота”, ээ – “хозяин”), үчөө туранды сөз (уу, өө, ээ, өө) жана бирөө сырдык сөз (ээ // эй). Аларды жасоого оо, өө, уу, үү жана ээ созулмалары катышат.

Мындай типтеги созулмалар кыргыз тилинде кийин пайда болгон (“Экинчи орун басар созулмалар”) деп түшүндүрүлөт.

Алгачкы жана кийики созулмалар жөнүндөгү пикирлер, алардын пайда болуу жолдору тууралуу жыйынтыкталган илимий көз караштар А.М. Щербактын эмгегинде берилген. Жогорудагы келтирилген мисалдардагы (о – “сваливаться, свешиваться”, уу – “охота” деген сөздөрдөгү) “оо, уу” созулмалары кийин пайда болгон “экинчи” созулмага жатпайт, анткени алар түркмөнчө ааг – “наклоняться, переходить какой-либо предел”; ааб – “охота, дичь” түрүндө кездешкендиктен жана бул салыштырма мисалдардагы “а” адегенде эле созулма болгондуктан, кыргыз тилиндеги “оо”, “уу” сөздөрүнүн аягына “г”, “б” үнсүздөрүнүн сыйлыгышып түшүп калгандыгы менен түшүндүрүүгө мүмкүн эместиги өзүнөн өзү көрүнүп турат. Болгондо да алгачкы сыйлыгышма (неустойчивый) үнсүз түшүп калган, бирок байыркы түрк созулмасынын эриндешкен түрлөрү (б.а. жогору дагы аа, оо жана уу – “охота”; уу – “яд”) сакталып калган. Анткени Э.В.Севортян уунун алгачкы формалары катары “ааб” түрлөрүн келтирет¹⁹⁰.

Демек, бул сөздөгү созулма “уу”да жогорудагыдай сапаттагы үндүү болсо керек.

Мындай типтеги уңгулардын өз алдынча колдонулбай, сөз айкашында гана кездешкен оо (жел оо – “голодать, питаться воздухом”) байыркы оп // оп / тарт – “вобрать в рот одним духом”) менен байланыштуу. Алгана тургай, Э.В. Севортян белгилегендей, оп мурда ооп түрүндө болушу ыктымал¹⁹¹. Андай болгондо “оо”нун пайда болушу да жогорудагы оо “свалиться” этишине өтүшү сыяктуу түшүндүрүлөт.

Б.М.Юнусалиев уңгу сөздөрдүн өнүгүшүн үч аспектиге бөлүп караган. Алар: лексико-грамматикалык, лексикалык жана грамматикалык деп аталат.

Уңгу сөздөрдүн лексико-грамматикалык өнүгүү-өзгөрүү процесстерин окумуштуу омонимия маселеси менен тыгыз байланышта караган.

Кыргыз жана бир катар башка түрк тилдериндеги, жазуу эстеликтериндеги факты-материалдарды салыштырып талдоо менен автор бүгүнкү

¹⁸⁸ Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. Ф. 1959, 89 с.

¹⁸⁹ Б.О. Орузбаева. Сөз курамы. Б., 2000, 69-б.

¹⁹⁰ Севортян Э.В. Аталган эмгек, 67 стр.

күндө да өз маанисин жоготпогон жыйынтыктарды чыгарган. Алардан айрым цитаталарды берели.

“На ранних этапах развития киргизского и других разветвленных ему языков способ создания омонимических пар от корня – глагола имел широкого распространение. Поэтому установленное нами из тем сравнительного исследования количество лексико-грамматических омонимов является далеко не полным. Современных языках они сохранились в виде пережиточных явлений. Их количество возрастает по мере удаления в глубь история языка. Это подтверждается тем, что в болес урвнем языка, например древнейгурском, по словарю М. Кашкарского который, надо полагать, далеко не полностью зафиксировал бытующие в его эпосе корневые слова, насчитывается около 50 пар первичных омонимов, т.е. по не нашей мере вдвое больше тем в любом современном языке; см. выше в перечне однословные слова: мүн, сан, тын, йук, бук, йук, бог, чок, ык, чык, тоң, муң, тоз, туз, буз, кыз, аз, кыс, кес, ор, йир, тил, йал, ой, тод, кад, бүт, түт, кат, арт, кап, топ, кум, ум, көч, ич, ач, йиш, таш, кош.

Мы уверены в том, что в более раннего эпоху, скажем, в период енисейских надписей, количество омонимических пар в языке было гораздо больше, чем в языках – его потомках”¹⁹².

Б.М. Юнусалиев бул маселе боюнча кыргыз тилинин байыркы мезгилдеги сөз байлыгынын байышына өзгөчө роль ойногон уңгу этиштерден омонимдердин лексико-грамматикалык жолу мезгил өткөн сайын солгундап, тилдеги сөз жасоо процессинде продуктивдүү форма, жол болуудан калган деген жыйынтыкка келген.

Чындыгында, бул көрүнүш азыркы кыргыз тилинде да болуп, этиш сөздөрдөн жаңы сөздөрдүн (омонимдердин) жасалышы анча активдүү болбой калгандыгын байкоого болот. Бул көрүнүш, биздин оюбузча, элдердин, улуттардын ортосундагы карым-катнаш күчөп, жазуу-сызуу кеңири тарап, соңку мезгилдердеги интернеттин чыгышы ааламдашуу процессин өтө тездик менен байланыштуу болуп, сөздөрдүн анын ичинде этиш сөздөрдүн, тилдерде активдүү кабыл алынып өздөштүрүлүп жаткандыгына да байланыштуу болуш керек. Кандай болгон күндө да Б.М. Юнусалиевдин уңгу сөздөрдүн өнүгүшү, омонимия боюнча изилдөөлөрү азыркы кыргыз тил илиминде гана эмес, кыргыз тили эне тил жана экинчи тил катары окутуу-үйрөтүү иретинде да кеңири колдонуубуз зарыл деп эсептейбиз.

Б.М. Юнусалиев уңгу сөздөрдүн лексикалык-өнүгүү процессин да тарыхый-салыштырма методунун негизинде синхрондук жана диахрондук аспектилерден терең изилдегендигин жогоруда белгиледик. Бул багыттагы иликтөөлөрү боюнча төмөнкүдөй корутундуларды чыгарган.

1. Сөздөрдүн көп маанилүүлүгү (полисемия) жаңы түшүнүктөрдү туюндуруу үчүн тилдеги сөздөрдүн болбогонудугунан улам, аларды тыбыштык билдирүү зарылдыгынан пайда болот. Мында автор тилдик – маанилик өзгөрүүлөрдүн болушун тил

мыйзамдарынын негизинде тилдик зарылдыктан эмес, коомдук-турмуштук зарылдыктан боло тургандыгын көрөгөчтүк менен белгилеген.

2. Уңгу сөздөрдүн көп маанилүүлүгү тарыхый өнүгүп туруучу көрүнүш.

3. Полисемия тилдин лексикасынын бардыгынан мурда, анын ядросу болгон уңгу сөздөрдүн грамматикалык өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн терең изилдөөгө алууда Б.М. Юнусалиев тил менен коомдун, тил менен ойлонуунун, тил менен улуттун байланышын, өз ара шарттарынан карым-катышын, өзгөрүп, өнүгүүнүн табиятын терең ачып берген.

Уңгулардын жана уңгу сөздөрдүн өнүгүшү негизги эле жол менен морфологиялык жана синтаксистик ишке ашкандыгы изилденет. Булардын ичинен синтаксистик жолго караганда морфологиялык жол алда канча продуктивдүү экендиги ондогон мисалдарды талдоо аркылуу далилденет.

Уңгу сөздөрдүн өнүгүшүн салыштырма-тарыхый жактан иликтөөдө Б.М. Юнусалиев монгол тилинен да көптөгөн мисалдарды келтиргендиги белгилүү. Кыргыз тили жалпы эле түрк тилдери менен түрк тилдерине салыштырып изилдөө менен монгол жана түрк тилдеринин салыштырып изилдөө менен монгол жана түрк тилдеринин байыркы бир тил экендигин көрсөткөн. Окумуштуу мындай пикирге белгилүү окумуштуулар Б.Я. Владимировдун, Р.И. Рамстедттин ж.б. изилдөөлөрүнө таянуу менен келген. Бул боюнча Б.М. Юнусалиев мындай деген: “Современные, тюркские и монгольские языки – суть результат исторического изменения и развития алтайского языка – суть – основы из которой выделились сначала общемонгольский и общетюркский языки – основы из которых в свою очередь современные тюркские и монгольские языки”¹

Бул пикир кийинки түрколог – окумуштуулар тарабынан соңку мезгилдерде толук кабыл алынган. Ошол эле учурда мындай көз карашта А.М.Щербак макул болбогунун да белгилей кетели.

Алтай тилдери (түрк, монгол, тунгус) бир тилден тарап чыккандыгы тууралуу кыргыз тилинин тарыхын изилдеген профессор К.Дыйканов төмөнкүдөй пикирин айткан: “...монгол тилдери менен түрк тилдеринин тектештигин танууга жарабайт, азыркы түрк, монгол, тунгус тилдери бир баба тилдин бөлүгүнөн пайда болгон тарыхый көрүнүш экендиги эчак эле белгилүү болсо да, айрым окумуштуулардын бул алтай теориясын барк албастыгы таң калтырат. Монгол менен түрк тилдериндеги лексикалык параллелдер негизинен сөздүн фондусунан пайда болгон орток сөздөр экендиги байкалат”¹⁹².

Кыргыз тил илиминде бул багыттагы иштер аз болсо да жүргүзүлүп жаткандыгын, аталган маселе актуалдуу бойдон калгандыгын белгилей кетели.

¹⁹² Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. Ф. 1959, 28 стр.

Адабияттар:

1. Юнусалиев Б.М. Кыргызская лексикология.
2. Б.О. Орузбаева. Сөз курамы. Б., 2000.
3. Батманов И.А. Современный киргизский язык. Вып.1., Ф., 1963.
4. Щербак А.Н. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.
5. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974.

Рецензент: д.филол.н., профессор Жапаров Ш.
